

**НІКОПОЛЬСКЕ РЕГІОНАЛЬНЕ ВІДДІЛЕННЯ
НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ КОЗАЦТВА
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

П'ята річниця від дня заснування

2002 – 2007

Дніпропетровськ: Інститут суспільних досліджень, 2007

**Нарис історії Нікопольського регіонального відділення
Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України
НАН України (2002-2007 рр.)**

Активізація досліджень регіональної науково-історичної проблематики – одна із виразних тенденцій в сучасній українській історичній науці. Поглиблення «регіоналізації» досліджень є одним із вагомих чинників, що сприяють більш виразному окресленню індивідуального обличчя історико-культурних областей України, їх самобутнього образу з усіма етнографічними та історичними складовими, але й слугують формуванню специфічних дослідницьких підходів, актуалізації джерельної бази, уведенню до наукового обігу нових горизонтів історичної інформації.

Звісно, магія місця народження і професійної діяльності дослідника багато в чому визначає його індивідуальні смаки і вподобання, так само як і вибір проблематики дослідження. Тай й сам процес українського національного відродження не може не мати конкретні регіональні форми та контексти.

Створення Науково-Дослідного інституту козацтва при Інституті історії України НАН України у 1998 р. та, протягом 1998-2005 рр., його відділень у регіонах, пов'язаних з козацькою традицією, стало важливою організаційною передумовою для започаткування систематичного вивчення історії українського козацтва на місцевому рівні, з ув'язанням місцевих мікроконтекстів із загальним планом української історії доби середньовіччя та ранньомодерного часу.

Формування науково-дослідних центрів дослідження козацтва у Запоріжжі, Донецьку, Одесі, Чернігові, Дніпропетровську спиралося на традицію вивчення козацтва в університетських центрах цих міст, з їх потужним дослідницьким потенціалом. У м. Нікополі не існувало подібних умов, хоча й активно здійснювалися історико-краєзнавчі пошуки. Втім багатюща історична спадщина Нікопольщини, що була центром формування запорозького козацтва і на території якої розташовувалися Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька (Стара), Підпільненська (Нова) Запорозькі Січі і де до цього часу зберігається першорядна пам'ятка козацької доби – могила кошового отамана Івана Сірка, не була належним чином представлена у царині науково-історичних досліджень, так само як і в державних програмах, що передбачають облаштування пам'яток історії і культури та їх туристичне використання.

Основа для формування наукового осередку в м. Нікополі була закладена в результаті проведення на базі Нікопольської районної державної адміністрації Всеукраїнської науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва (11-13 жовтня 2001 р.), в якій взяли участь представники провідних дослідних центрів м. Києва (Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського), Острога (Національний університет «Острозька академія»), Запоріжжя (Запорізький державний університет, Запорізьке наукове товариство ім. Я. П. Новицького, Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського), Дніпропетровська (Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького), Бердянська (Бердянський державний педагогічний інститут), Херсону (Херсонський державний педагогічний університет), Одеси (Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова), а також Нікопольського державного краєзнавчого музею.

З випуском матеріалів цієї конференції [1] почалася активна едиційна діяльність. Вже в наступному році було підготовлено і видано колективну монографію «Нариси з історії Нікопольського району», що стала першим синтетичним дослідженням з історії краю від найдавніших часів до початку ХХ ст. [2]. Наступним кроком стала експедиція до Соловецьких островів улітку 2002 року (Архангельська область, Російська Федерація) з метою виявлення пам'яток щодо перебування в соловецькому ув'язненні останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. Під час експедиції опрацьовано матеріали Державного архіву Архангельської області, Соловецького історико-архітектурного і природного музею-заповідника, що стали основою для підготовки монографії В. В. Грибовського «Кошовий отаман Петро Калнишевський» [5]. Також було підписано угоду між Нікопольською районною державною адміністрацією та Соловецьким музеєм-заповідником про співпрацю у справі вивчення життя та діяльності П. І. Калнишевського, а також музеєфікації місць, пов'язаних з його перебуванням на Соловках.

Нікопольська районна державна адміністрація виступила основою для подальшого формування наукового і просвітницького напрямків на

Нікопольщині. Стало традиційним проведення культурно-масових заходів, присвячених пам'ятним датам з історії козацтва. У серпні 2002 р. у Нікопольському районі відбулися урочистості з нагоди 250-роковин від часу заснування Чортомлицької (Старої) Запорозької Січі [3]. Їх продовженням була вже друга за порядком Всеукраїнська наукова конференція «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району» (10-11 жовтня 2002).

З того часу проведення конференцій з історії запорозького козацтва у краї, що протягом майже трьох століть виступав його політичним центром, перетворювалось на гарну традицію і усталену практику, а заодно сформувалися організаційні та власне наукові передумови для заснування науково-дослідної установи, що мала б займатися залученням проблематики історії нікопольського краю до наукового студіювання. 13 жовтня 2002 року наказом директора Інституту історії України НАН України, академіка В. А. Смоля було створено Нікопольське регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України.

Нікопольська райдержадміністрація створила початковий ґрунт для його діяльності. Влітку 2003 року здійснено наступну експедицію до Соловецьких островів, результатом якої стало налагодження більш тісної взаємодії з Соловецьким музеєм-заповідником. В другій угоді з його адміністрацією передбачено виготовлення стендів з висвітленням життя та діяльності Петра Калнишевського з наступним установам її в місцях, де він відбував ув'язнення, а також встановлення на території Соловецького кремля меморіальної дошки на честь останнього кошового.

Та, на жаль, перебування Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при Нікопольській райдержадміністрації ставило його в залежність від обставин зовсім не наукового порядку. Зміна керівництва райдержадміністрації восени 2003 року поставила під сумнів реалізацію соловецьких напрацювань. Сталося так, що погоджені ескізи стендів не змогли втілитися в повноцінну експозицію, а меморіальна плита, виготовлена на замовлення громадської організації «Військо Запорозьке Низове (козацьке товариство Нікопольського району)» не була розміщена в Германівському дворіку Соловецького кремля (де зараз перебуває плита з могили П. Калнишевського), як це було передбачено у домовленостях з адміністрацією Соловецького музею-заповідника.

Втім, у змінній бюрократичній кон'юктурі Нікопольське відділення продовжувало розвиватись. У 2004 р. видано монографію, присвячену Петру Калнишевському [5], підготовлено серію науково-просвітницьких заходів, проведення публічних читань, зокрема до 370-х роковин від часу заснування Нової, або Підпільненської Запорозької Січі (травень 2005 р.), 150-ої річниці від дня народження видатного історика Запорожжя Д. І. Яворницького (с. Покровське, вересень 2005 р.) [6]. 14 квітня 2004 р. Нікопольською районною радою було ухвалено розроблену Нікопольським регіональним відділенням Програму підтримки наукових досліджень та популяризації знань щодо історико-

культурної спадщини Нікопольського району XVI – XVIII ст. на 2004 – 2007 роки що, звісно, не мало аналогів у адміністративній практиці місцевих органів влади.

Ознакою організаційної зрілості Нікопольського регіонального відділення стало започаткування щорічного видання – Альманаху «Козацька спадщина» і публікація його трьох випусків [8-10]. Засаднича ідея альманаху полягала у виокремлення власне запорозького сегменту із загального масиву козакознавчої тематики. Відкрилися широкі можливості для археографічних публікацій, зокрема тих матеріалів, що зберігаються у Нікопольському державному краєзнавчому музеї і що жодним чином ще не вводилися до наукового обігу.

Є цілком природним, що дослідницький регіоналізм виходить за межі сучасного адміністративно-територіального устрою, не тотожного історико-культурному районуванню. Більшість Запорозьких Січей розташовувалася в Нікопольському районі Дніпропетровської області, в межах тієї ж області перебував і головний обшир території запорозького козацтва. Однак лише Запорізька область змогла успадкувати ідентичну назву. Тому місцевий контекст має зберігати чіткий зв'язок з контекстом цілісного (в історико-культурному плані) регіону. Мікроконтексти смуги дніпровських плавнів, розташованих в межах сучасних Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей, перебувають в органічному зв'язку в цілісній системі історичного Великого Лугу. Цим було визначено тісну взаємодію Нікопольського відділення із Запорізьким і Дніпропетровським регіональними відділеннями НДІ козацтва, а також науково-дослідною лабораторією Південної України при Запорізькому національному університеті. До того ж, Нікопольське і Запорозьке відділення єднають заходи, спрямовані на вивчення та вшанування пам'яті кошового отамана Петра Калнишевського.

Таким чином, діяльність Нікопольського відділення спільно з іншими регіональними представництвами НДІ козацтва помітним чином сприяла виокремленню власне «запорозького» сегменту з тематичного комплексу історії українського козацтва. Мірою інституалізації, в роботі Нікопольського регіонального відділення сформувалися наступні напрями:

Археографічний. Опубліковані архівні джерела, що зберігаються в фондах місцевих музеїв та архівах різних рівнів. Помітною подією стала публікація документів Нікопольської Свято-Покровської церкви головного зберігача фондів Нікопольського державного краєзнавчого музею І. В. Анцишкіна. Здійсненою цим дослідником публікацією «Реєстрів парафіян Нікопольської Свято-Покровської церкви» (1782, 1791 і 1800 роки) [див.: 8-10] було вперше уведено до наукового обігу джерела з історії м. Нікополя (колишнього запорозького містечка Микитино) з унікальною інформацією про становище запорозьких козаків після ліквідації Січі та еволюцію цієї унікальної протоміської спільноти на зламі XVIII – XIX ст. Хотілося б наголосити, що публікація місцевими науковими осередками таких документів є чи не єдиним способом їх фіксації та уведення до наукового обігу.

Збір матеріалів усної історії і фольклору. Простежено, що запорозька традиція найдовше зберігалася в риболовецьких артілях. Ще в 50-ті роки XX ст. рибалки с. Покровського Нікопольського району використовували у професійній

лексиці поняття «кіш», «кошовий», «курінь»; елементи господарських навичок запорозьких козаків спостерігалися в організації промислу нікопольських рибалок ще на початку ХХ ст. У с. Шолоховому того ж району ще донедавна зберігалася пам'ять про запорозькі хати (турлучні будинки: дерев'яний каркас, оплетений лісою і мазаний глиною).

Проведення наукових конференцій з проблематики історії запорозького козацтва продовжувалося протягом 2005 – 2007 років. Їх особливість полягала в акцентуванні уваги на вивченні життя та діяльності провідних представників козацької доби у певному тематичному контексті. У листопаді 2005 року відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Іван Сірко в контексті дослідження феномену українського степового порубіжжя XVI-XVIII ст.», матеріали якої були розміщені у другому випуску альманаху «Козацька спадщина» [9]. 11–12 жовтня 2007 року проведено Всеукраїнську конференцію «Постать Петра Калнишевського та історична спадщина запорозького козацтва» [10].

Заходи науково-просвітницького спрямування, прямим чином пов'язані з науковими проектами. У серпні 2005 р. Нікопольським регіональним відділенням було ініційовано проведення культурно-масових заходів на вшанування пам'яті кошового отамана Івана Сірка з рекомендацією вважати 1605 рік умовним часом його народження [7; 9]. Тим самим, нема необхідності привносити в урочисті заходи історико-культурного спрямування певний мартирологічний зміст, що обов'язково з'являється в поширеній практиці проводити урочистості з нагоди роковин смерті (Івана Сірка, Петра Калнишевського) чи то пак зруйнування Запорозької Січі 1775 року.

Помітний громадський резонанс мало проведення автопрогону «Калнишевими шляхами», що відбувся по закінченню конференції, присвяченої Петру Калнишевському і проходив місцевостями, з якими пов'язані життя та діяльність останнього кошового: с. Покровське Нікопольського району, поблизу якого розташовувалася Нова (Підпільненська) Запорозька Січ (тут він обирався кошовим отаманом у 1762, 1765-1775 роках), селище Петриківка (засноване Калнищевським); за межами Дніпропетровської області маршрут автопрогону проходив крізь Полтавську область – м. Лубни, колишній центр Лубенського полку, сотенне містечко Лохвиця, з козацької старшиною яких Калнишевський підтримував тісні зв'язки; далі – м. Ромни Сумської області, де у XVIII ст. містилася сотенна адміністрація, і с. Пустовійтівка Роменського району, батьківщина кошового. В усіх пунктах прямування автопрогону відбулися урочисті мітинги за участі науковців, учасників конференції. Звісно, проведення відразу конференції та автопрогону було унікально вдалим поєднанням наукової і просвітницької складових; постать Петра Калнишевського була вперше представлено в такому значному масштабі на загальноукраїнському рівні.

Слід наголосити, що здобутки Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва багато чим завдячують дружній підтримці колег-науковців з різних міст України. Ми щиро вдячні д.і.н., проф. А. В. Бойку, к.і.н., доц. В. І. Мільчеву (Запорізький національний університет), д.і.н. І. І. Лиману (Бердянський

державний університет), д.і.н., проф. Г. К. Швидько (Національний Гірничий Університет, м. Дніпропетровськ), к.і.н., доц. В. М. Андрееву (Херсонський державний університет), к.і.н., доц. О. А. Репану (Дніпропетровський національний університет), к.і.н. А. С. Журбі (Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького), д.і.н., проф. О. А. Бачинській, к.і.н. В. Полтораку (Одеський національний університет ім. І. Мечнікова), д.і.н., проф., академіку НАН України, директору Інституту історії України НАН України В. А. Смолю, к.і.н., директору НДІ козацтва Інституту історії України НАН України Т. В. Чухлібу, д.і.н., проф., члену-кореспонденту НАН України В. І. Наулку, д.і.н., проф. В. А. Брехуненку, к.і.н. І. Л. Синяку (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського), к.і.н. Д. В. Сеню (Краснодарський державний історико-археологічний музей-заповідник ім. Є. Д. Феліцина), а також директору Нікопольського державного краєзнавчого музею О. О. Кушніруку.

Також вагомий внесок справила і меценатська підтримка генерального директора НВО «Трубосталь», кандидата технічних наук О. І. Фельдмана, котрий протягом тривалого часу сприяв реалізації переважної більшості заходів, що проводилися Відділенням.

Втім, не всі плани і задуми вдалося зреалізувати. Залежність Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва від організаційних ресурсів райдержадміністрації, а відповідно й від суб'єктивізму її керівництва, намагання чиновників перетворити наукову і просвітницьку діяльність на різновид персональної реклами, стали на заваді існуванню наукового осередку в попередньому форматі.

На сьогодні напрацювання Відділення дозволяють і далі поглиблювати наукове вивчення історії Запорозжя, провадити активну едиційну та організаційну роботу. Слід сподіватися, що будуть продовжені випуски альманаху «Козацька спадщина» в якості спеціалізованого фахового видання, так само, як і проведення конференцій з козацької проблематики.

Підсумком п'ятирічної роботи Відділення стало проведення у м. Нікополі п'ятої наукової конференції, тема якої – «Козацька традиція в генезі населених пунктів Південної України XVII-XIX ст.» – є новим ракурсом у козакознавчих студіях. Звісно, новим, серед нескінченної множини інших нових і нових ракурсів, аспектів, контекстів тощо, нескінченний перелік яких зумовлений нескінченністю самого процесу наукового дослідження, так само як і нескінченністю актуальності вивчення історії козацтва, цієї основи української національної пам'яті.

Література:

1. Матеріали науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва. – Нікополь: КП «Нікопольська друкарня», 2001. – 365 с.

2. Нариси з історії Нікопольського району від найдавніших часів до початку XX ст. / За ред. В. І. Наулка. – Київ–Нікополь–Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2002. – 399 с.
3. Грибовський Владислав. Неопалима купина козацька. До 350-ї річниці заснування Чортомлицької Запорозької Січі. – Нікополь: Вид. центр «Південна зоря», 2002. – 26 с.
4. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району». – Нікополь–Запоріжжя–Херсон: РА «Тандем-У», 2002. – 232 с. (10-11 жовтня 2002).
5. Грибовський Владислав. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 130 с.
6. Літописець слави козацької: До 150-х роковин від дня народження Д. І. Яворницького. – Нікополь: ТРК «Південна зоря», 2005. – 12 с.
7. Грибовський Владислав. Іван Сірко в історичній спадщині Нікопольщини. До 400-х роковин народження кошового отамана Чортомлицької Січі І. Д. Сірка. – Нікополь: ТРК «Південна зоря», 2005. – 36 с.
8. Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 1. – Нікополь–Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. – 172 с.
9. Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 2. – Нікополь–Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – 140 с.
10. Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 3. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – 265 с.